

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Володимир Половець

●

ДЕРЖАВНА МОВА РЕСПУБЛІКИ: ПРОБЛЕМИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Анатолій Боровик. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917 - 1920 рр.). - Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. - 270 с.

Завідувач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін, доцент Чернігівського державного педагогічного університету А.М.Боровик опублікував монографію «Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917 - 1920 рр.)». Узагальнивши значний масив фактичного матеріалу, автор зазначеної книги на фоні стислого викладу перебігу основних історичних подій, загальних тенденцій і специфіки української революції досліджує початковий період українізації школи. В основі викладу матеріалу - проблемно-хронологічний принцип і сучасні підходи в оцінках довічизняного минулого, глибокий аналіз джерел та монографічної літератури. А.М.Боровиком вивчені позиції урядів Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського та Директорії УНР з питань запровадження українізації. З допомогою системного аналізу простежується еволюція та особливості суспільно-політичної української думки, пов'язаної зі становленням системи народної освіти.

Вивчення проблеми українізації загальноосвітньої школи у період революції в Україні (1917-1920 рр.) має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Процеси, що відбуваються в сучасній українській державі, становлення економіки, культурне й духовне відродження неможливі без вивчення і використання досвіду минулого. Історична пам'ять, наголошується автором, - не тільки джерело морального оновлення і духовної енергії, а й вагомий аргумент суспільно-політичного виховання. Тим більше, коли мова йде про національно-визвольні процеси українського народу, пов'язані зі здобуттям своєї державності, розвитком освіти й науки. Яскравою сторінкою в розвитку національної школи стала українізація навчального процесу, створення нових українських загальноосвітніх закладів і запровадження навчальних планів українознавчих дисциплін з української мови й літератури, історії та географії України.

Структурно монографія складається з 4 розділів і 13 підрозділів, всього - 270 стор. Змістом рукопису охоплені проблеми українознавства, пов'язані з вирішенням організаційних заходів та політикою урядів з визначених питань, роллю вчителів і педагогічних громадських організацій в українізації,

підготовкою українських підручників та їх значенням у вирішенні загальнодержавної справи. Монографія, безумовно, матиме пізнавальне, інтелектуально-розвиваюче і світоглядно-виховне значення, сприятиме розвитку загальнолюдських цінностей, творчого мислення, активної суспільної діяльності українців.

Отже, приступимо до аналізу її змісту. Актуальність теми безперечна. Дослідження процесу українізації загальноосвітніх шкіл визначається завданнями вирішення загального комплексу існуючих освітянських проблем і виробленням конструктивних підходів у вивченні історії попередніх шкільних реформ, узагальненням позитивного досвіду і з'ясуванням помилок та недоліків, що мали місце. Вивчення даної теми зумовлюється також потребами розбудови національної школи та відсутністю комплексного дослідження з вищезазначеної проблеми.

Ступінь наукової розробки теми, обраної автором, засвідчує, що сучасна історична наука в Україні має певні труднощі в дослідженні проблеми українізації в цілому, а тому звернення дисертанта до згаданої проблеми цілком відповідає комплексній науковій темі «Політичні та соціально-культурні процеси в Україні (1917-1939 рр.)», розділом якої є проблема «Історія розвитку освіти в Україні», що вивчається на кафедрі історії слов'ян ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка.

Перший підрозділ першого розділу монографії присвячено історіографії. У ньому підкреслюється, що, виходячи з проблемно-хронологічного принципу, наукові праці умовно можна поділити на три періоди: 1/ 1907-1920 рр.; 2/ 1921 - до кінця 80-х рр. ХХ ст.; 3/ з кінця 80-х - до наших днів. Наголошується на існуванні двох історичних шкіл - національно-демократичної та радянської. Національно-демократична історіографія, започаткована на першому етапі, була продовжена на останньому. У перший період, за часів революційних змін, склалися сприятливі умови для підготовки ґрунтовних праць з історії України, в яких були висвітлені питання організації національної системи освіти. Під час другого періоду на оцінку шкільної реформи 1917-1920 рр. мало вплив негативне ставлення лідерів більшовицької партії та радянської влади до діяльності Української Центральної Ради, гетьмана Скоропадського та Директорії УНР. Це призвело до замовчування набутого досвіду та фактичної його заборони під гаслом проявів «буржуазного націоналізму». Третій період характерний тим, що здобуття Українською державою незалежності, яка настала після політичних змін у суспільно-політичному житті в кінці 80-х рр. ХХ ст., зумовило нові підходи до вивчення проблеми. Дослідники звернулися до питань політики українізації в часи української революції. У цей період поряд з історичними дослідженнями з'явилися дисертації, в яких автори значну увагу почали приділяти загальним аспектам політики українізації, вивчення її ролі і місця в суспільному житті.

Тепер щодо джерельної бази. У монографії підкреслюється, що за своїм походженням матеріали і документи можна поділити на кілька груп. До першої з них віднесені неопубліковані документи і матеріали, які зберігаються у державних архівах України. До другої групи - основоположні документи з історії реформування загальноосвітньої школи; до третьої - матеріали періодичної преси 1917-1920 рр. Групи поділяються на окремі підгрупи, що дає можливість значною мірою розширити джерельну базу досліджуваної проблеми. В окрему групу джерел віднесені шкільні підручники та методична література для учителів, а також мемуарна література.

Другий розділ монографії - «Українізація загальноосвітніх шкіл за часів національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.)» - складається

з чотирьох підрозділів: а/ практичні кроки по реалізації планів українізації шкіл за часів Центральної Ради; б/ українізація шкільної освіти за часів Української держави гетьмана П.Скоропадського; в/ українізація шкільної освіти в добу Директорії УНР; г/ українізація освіти та політика державного керівництва щодо шкіл національних меншин. Кожен з визначених підрозділів має довершену структуру, насичений достатнім фактологічним матеріалом. Наголошується, що з утворенням молодих держав, які виникли на теренах колишніх імперій, гостро постало питання про національну мову. Нав'язуючи свої «цивілізовані мови», метрополії ніби визнавали рівноправність усіх мов, хоча при цьому посилалися на недосконалість автохтонних і неможливість на їх основі розвивати освіту, культуру і навіть економіку кожної молодої держави. На прикладі одного з переломних етапів в історії України, зокрема періоду виборювання державності 1917 - 1920 рр., який впритул підвів українське суспільство до здобуття незалежності, автор показує, як саме тоді гостро постало питання реформування шкільної освіти на основі її українізації.

За Центральної Ради шкільна освіта зазнала значних змін і перетворень. Започаткування нею українізації призвело до утворення нових за змістом і сутністю навчальних дисциплін та нових підходів в організації навчально-виховної роботи у школах. Реалізація планів українізації краще проходила в початкових класах, зосереджених переважно в селах, а в губернських центрах та великих містах, де проживала значна частина зрусифікованого населення, українізація зустрічала великі перешкоди. Супротив висловлювала значна частина батьків та учителів середніх шкіл. Процесу українізації сприяло проведення таких заходів, як ліквідація шкільних округ та утворення губернських і повітових комісаріатів освіти, на яких було покладено обов'язки по виконанню цієї роботи. Центральна Рада не змогла завершити створення мережі нових органів освіти по всій території України, а тому і не було своєчасно вирішено проблему українізації.

Українська держава гетьмана П.Скоропадського, на перший погляд, базувалася на розвитку національної освіти і виховання, тобто на принципах, започаткованих Центральною Радою. Рішучу позицію щодо українізації, на відміну від проросійськи налаштованого міністра народної освіти і мистецтва М.Василенка, зайняли заступник міністра П.Холодний і значна частина керівників підрозділів Міністерства. Вони намагалися проводити в життя раніше розроблені плани реформування школи та її українізацію.

Міністерство розробило і видало значну кількість державних документів, що стосувалися реформування шкільної освіти, але практична реалізація прийнятих державних законів і міністерських постанов залишалася на низькому рівні. Головною причиною цього була відсутність проміжної національно переконаної управлінської ланки між Міністерством і навчальними закладами. У ній було багато прихильників єдиної і неділимій Російської імперії, тому існування Української держави сприймалося ними як тимчасове явище. Такі керівники розглядали українізацію як надуманий і непотрібний захід і всі міністерські розпорядження ігнорували. В цілому за Гетьманату продовжувалося протистояння між противниками і прихильниками українізації.

За часів існування Директорії одним з головних напрямків реформування шкільної освіти було впровадження в навчальний процес української мови. Проте в умовах внутрішньої державної нестабільності добитися неухильного виконання як державних законів, так і відомчих наказів та інструкцій було неможливо. Небажання виконувати закон про державну мову та відповідний наказ Міністерства призвело до того, що в окремих школах учителі та батьки, невдоволені цими документами, стали підбурювати дітей до протестів проти

українізації шкіл. Сталося так, що процес реального реформування школи за часів Директорії тривав на всій території України недовго і був перерваний за підтримки місцевих прорадянських сил наступом більшовицького уряду.

Отже, в ході проведення українізації шкільної освіти в 1917-1920 рр. українські уряди намагалися забезпечити рівність прав і можливостей у розвитку освіти, в тому числі і в розвитку освіти національних меншин. Найчисельнішим з них були надані права навчати дітей рідною мовою. В умовах військового протистояння іноземним арміям, коли вирішувалася доля держави, українська інтелігенція виявилася слабкою і не зуміла ідейно та організаційно скерувати народні маси на підтримку процесу українізації школи.

«Реформування системи підготовки учителів та роль педагогічних громадських організацій у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл» - третій розділ монографії, який включає такі підрозділи: а) діяльність шкільних рад по вирішенню проблем українізації (1917-1920 рр.); б) професійна спілка учителів та її роль в українізації шкільної освіти (1917-1920 рр.); в) курси українознавства для учителів та їх роль у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл. Як і в попередньому розділі, кожен підрозділ глибоко аргументований, виважений за формою і змістом. Автор зазначає, що успіх справи українізації значною мірою залежав від позиції учителів та педагогічних громадських організацій, але сприйняття процесів українізації загальноосвітніх шкіл серед них було неоднозначним. Провідниками ідей українізації виступили шкільні ради та професійні організації вчителів. У реалізації планів реформування школи неабияке значення мала також теоретична і методична підготовка вчителів до переходу на викладання українською мовою.

Складовою частиною демократизації суспільного життя стало виникнення різного роду рад. Поряд з Центральною Радою з'явилися галузеві ради, що намагалися здійснювати колегіальну, дорадчу і координаційну роль у перебудові суспільного життя. Саме такими організаціями, що мали важливе значення у реформуванні всієї системи освіти, стали шкільні ради. Найбільший вплив на вирішення проблем українізації освіти мали Всеукраїнська, повітові і міські шкільні ради. Ініціатором і розробником ідей українізації стала перша з них. У монографії наголошується, що діяльність шкільних рад була найпродуктивнішою за часів Центральної Ради, коли відбувалося їх організаційне становлення, а разом з тим і формування керівних органів освіти України. Всеукраїнська шкільна рада колегіально виробляла положення про завдання, структуру, склад, функції та інші питання існування шкільних рад.

В українізації шкільної освіти важливу роль відіграла професійна спілка учителів, питання про необхідність утворення якої вперше було розглянуто на I Всеукраїнському учительському з'їзді, що проходив 5-6 квітня 1917 р., де з доповіддю по цьому питанню виступила С.Русова. Далі сталося так, що за час виборювання незалежності 1917-1920 рр. проблема українізації шкільної освіти стала головною причиною поділу профспілкового учительського руху на дві організації. Противників цього процесу об'єднав Київський обласний професійний союз, який став складовою частиною Всеросійської профспілкової учительської організації. Всеукраїнська учительська спілка об'єднувала у своїх лавах прихильників існування української школи і відіграла, як зазначає автор, важливу роль в її створенні. Значна роль у координації діяльності місцевих спілок належить і часопису «Вільна українська школа», на сторінках якого висвітлювався кращий досвід організації цієї роботи та відповідний обмін думками.

Серед провідних напрямків у вирішенні проблеми українізації загальноосвітніх шкіл була підготовка учителів до викладання українською

мовою та навчання учнів українознавчих дисциплін. Виникла потреба у проведенні в період літніх шкільних канікул курсів з українознавства для учителів. За короткий час (терміном до одного місяця) потрібно було ознайомити педагогів зі шкільними програмами, підручниками і методичними посібниками та показати можливості їх практичного використання. Проведені курси українознавства стали першими практичними заходами Міністерства по підготовці учителів до викладання українознавчих дисциплін та переходу на навчання українською мовою. Курси допомагали їм поповнити свої знання з української розмовної мови і правопису, а також з педагогічних дисциплін та методики викладання, оновлення всього шкільного життя.

Четвертий розділ монографії - «Підготовка українських підручників» - складається з чотирьох підрозділів: а) створення українських підручників за часів Центральної Ради; б) підготовка шкільних підручників за часів Української держави гетьмана П.Скоропадського; в) вирішення проблеми забезпечення українськими шкільними підручниками за Директорії УНР; г) діяльність педагогічної місії за кордоном по забезпеченню шкіл українськими підручниками.

Створення українських підручників стало однією з нагальних проблем українізації. Вони були покликані сприяти відродженню українського мовного середовища, вихованню в школярів національної гідності. Основна проблема полягала в тому, щоб зміст навчальних дисциплін, що входив як обов'язковий мінімум до підручників, базувався на національному ґрунті, був викладений українською мовою і включав опис національних традицій, обрядів, звичаїв. Текст підручників мав стати джерелом знань, допомагати учням закріплювати і повторювати інформацію, отриману на уроках, відновлювати її в пам'яті, виконувати домашні завдання.

Підручники мали бути помічниками для учителів у підготовці до уроків, їх плануванні і проведенні, а також сприяти організації самостійної роботи учнів у школі та вдома.

За короткий час існування Центральної Ради вдалося в основному забезпечити перші класи нижчих початкових шкіл необхідними підручниками. То була навчальна література, що передруковувалася з раніше виданої, але для її удосконалення комісії видавничого відділу аналізували зміст і пропонували внести корективи до наступних видань. Вирішити питання підготовки рукописів нових підручників за цей час не вдалося. Мали місце проблеми з підготовкою підручників по історії та географії України, які повинні були викладатися у початкових та старших класах середніх шкіл.

З приходом до влади гетьмана П.Скоропадського роботою по підготовці українських шкільних підручників продовжував займатися видавничий відділ Міністерства освіти, яке очолив М.Василенко, а основними підрозділами керували попередні його наставники: С.Русова, О.Музиченко, А.Лещенко та інші прихильники українізації. З їх допомогою значний внесок у формування національного змісту освіти внесли комісії видавничого відділу, які стали називатися експертними. Вони продовжували роботу з рецензування існуючих українських підручників, а також їх рукописів, розпочату ще на початку квітня 1918 р.

Характерною особливістю аналізу змісту посібників на засіданнях комісій було те, що кожен підручник (рукопис) обов'язково рецензувався двома членами комісії, а у випадку розходження в оцінках остаточні висновки пропонував третій рецензент, і лише після детального обговорення приймалося рішення комісії. Одним з актуальних питань, що розглядалося на засіданнях комісій, була проблема закупівлі паперу як в українських, так і в закордонних фірмах.

Актуальним залишалося здешевлення друкованої продукції, що пропонували закордонні видавництва, особливо австрійські. В цілому за період Гетьманату Міністерством освіти було зроблено немало для формування фондів українських підручників та української початкової школи, але, на жаль, не були забезпечені підручниками вищі початкові та середні школи, основна частина яких користувалася російськими. Таке становище не сприяло порозумінню між прихильниками і противниками українізації шкіл і давало привід для використання аргументу про непідготовленість розпочатих шкільних реформувань.

З відновленням Української Народної Республіки, на чолі якої стояла Директорія, зазначається в монографії, продовжувалися освітянські реформування, розпочаті ще Центральною Радою. Важливим напрямком цих перетворень була українізація всіх типів шкіл та вирішення проблеми забезпечення їх українськими підручниками. У січні 1919 р. в Києві була проведена нарада діячів української середньої школи, де розглядалися питання про видання підручників українською мовою. Координуючі функції по забезпеченню шкіл підручниками здійснював видавничий відділ Міністерства освіти. Він визначав конкретні завдання з підготовки до нового навчального року: спочатку підручниками з усіх навчальних дисциплін, потім - книжками для читання, серед яких переваги віддавалися творам українських письменників, а далі - виготовленню таблиць, малюнків, діаграм, географічних та історичних атласів, карт, іншого обладнання, потрібного для навчального процесу.

У контексті зазначеного Директорія УНР, переживаючи складну матеріальну скруту, значну увагу зосереджувала на вирішенні проблеми реформування школи та українізації. Створення національної школи вимагало збільшення видання українських підручників і забезпечення ними всіх типів навчальних закладів. Уже на початку 1919 р. видавничий відділ Міністерства розробив конкретну програму видавництва підручників та іншої навчальної літератури. Здійснюючи перевірку наукового та педагогічного рівня існуючих підручників і нових рукописів, комісії аналізували їх і визначали придатність до навчального процесу, вимагали вилучення з бібліотек застарілих книг, що мали негативний вплив на виховання школярів. До друкування підручників українською мовою представники Міністерства залучали видавництва та їх філії за кордоном, але за умов постійного військового стану, внутрішньої нестабільності, розрухи та окупації значної частини території, наголошується в монографії, вирішити поставлене завдання було неможливо.

Останній підрозділ книги присвячено висвітленню діяльності педагогічної місії за кордоном по забезпеченню шкіл українськими підручниками. У ньому зазначається, що ускладнення, які виникли в Україні у зв'язку з друкуванням підручників, призвели до необхідності відрядити до Відня групу діячів освіти для налагодження видавничої справи. Заслуговує на увагу програма діяльності педагогічної місії, що передбачала друкування підручників, визначених Міністерством народної освіти, встановлення зв'язків з авторами, які мали підготувати українські підручники, інформування про роботу приватних українських видавництв за кордоном, можливості закупівлі друкарень і літографій для справи державного видавництва, видання «Бібліотеки українських класиків», підготовку словників та енциклопедій для школярів. Керівництво місії очолював колишній міністр освіти, а на той час радник міністерства Антон Крушельницький. Він особисто замовляв підготовку українських підручників у різних авторів, але не завжди обдумано підходив до цієї справи: окремим авторам робилося замовлення на декілька підручників, виконання чого реально було неможливим.

Основним гальмом у здійсненні наміченого, як наголошується в дослідженні, стала фактична відсутність коштів для ведення видавничої справи. Її не можна було виконати за рахунок позичок від українських урядовців, що перебували у Відні. Виділені урядом Директорії кошти для шкільної справи не використовувалися за призначенням. Службові зловживання посадових осіб призвели до того, що значна частина грошей осідала у їх кишенях і виділялася на освітянські справи як позичка, а в таких умовах виконати визначену програму міся не змогла.

У висновках монографії зазначається, що шкільна освіта в період революції 1917-1920 рр. розвивалася як важлива складова суспільно-політичного життя, з усіх сфер якого саме вона зазнала значних змін та перетворень. Одним з перших реформуваних стало започаткування процесу українізації, тобто введення до навчального процесу українознавчих дисциплін, перехід до викладання українською мовою, створення мережі українських шкіл тощо. Ці зміни мали привести до нових підходів в організації навчально-виховної справи, утворення нових навчальних закладів, розширення українського мовного середовища.

Українізація загальноосвітніх шкіл мала певний комплекс заходів, які склалися з поетапного вироблення планів дії, створення системи курсів для учителів, державного фінансування підготовки та друкування шкільних підручників, дитячої та методичної літератури українською мовою тощо. Початковий етап українізації проходив у складних умовах протистояння зросійщеного міського населення і значної частини учителів середніх шкіл, неузгодженості у прийнятті рішень з реальними можливостями галузі, протистояння іноземним арміям, економічної та господарської розрухи.

Втім навіть за таких складних умов було досягнуто значних результатів. Нижча початкова школа перейшла на викладання українською мовою. Були створені курси по підготовці учителів, а учні забезпечені підручниками. Значних зрушень досягли вищі початкові та середні школи, де українознавчі дисципліни вивчалися як обов'язкові навчальні предмети. Завершуючи своє монографічне дослідження, автор зазначає, що реальні кроки з українізації загальноосвітніх шкіл, здійснені в період виборювання незалежності 1917-1920 рр., набутий тоді практичний досвід мали важливе державне значення і користувалися підтримкою серед українського населення.

Разом з тим, на наш погляд, було б доцільним авторові утриматися від дещо забарвлених політичними пристрастями висновків на адресу урядів і політичних лідерів тогочасного національно-визвольного руху в боротьбі за повернення втраченої державності та проведення українізації загальноосвітніх шкіл. Глибшого узагальнення і теоретичного обґрунтування вимагає визначення «національно-демократична революція 1917-1920 рр.», особливо, коли мова йде про Українську державу гетьмана П.Скоропадського, в якій політичні партії були заборонені, а їх лідери перебували в підпіллі або сиділи у в'язниці. І, нарешті, наступний недолік, який не залежить ні від автора, ні від видавця - вкрай незначний, 350 примірників, наклад книги, що занадто мало для науковців, викладачів, учителів і студентів педагогічних навчальних закладів нашої країни.

Проте зазначені недоліки не применшують наукової цінності роботи. Вона здійснена на належному науково-теоретичному рівні, вводить у науковий обіг нові відомості з історії України, справляє приємне враження на читача та заслуговує позитивної оцінки. Монографія А.М.Боровика «Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917-1920 рр.)» є оригінальним і необхідним дослідженням актуальної проблеми нашого суспільно-політичного життя.